

Rideg Béla¹

A KÖZELMÚLTBELI ÉS KORTÁRS EMLÉKEZETPOLITIKA (TRAUMAKÖZPONTÚ) KRITIKÁJA

– ZOMBORY Máté. *Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Budapest: Kijarat Kiadó, 2019, 248 lap –

„A jogi és az etikai kategóriák zavara (a velejáró büntudat logikájával) [...] teljessé vált. [...] A bűn és a felelősség felvállalása [...] a jog területére való átlépést jelent.”²

„... a traumákat nem lehet meggyógyítani...”

Fahidi Éva,
kortárs szemtanú,
a holokauszt túlélője és krónikása

1. Kontextus

Az utóbbi néhány évben nagy lendületet vett a magyar traumakutatás, s e lendület legfőbb mozgatórugóját az elméletekre, kritikákra adott (válasz)reakciók artikulálásában ragadhatjuk meg. E tendenciába illeszkedik Zombory Máté nemzetközi jelentőségű új könyve is. A kötet központi gondolataként az „áldozati státuszversengés” fogalmát emelhetjük ki mint alapvető társadalmassulási formát.³ A traumaelmélet (vagyis a traumáról, traumatizációról való komplex gondolkodás) olyan interdiszciplináris tudományterület, amely az utóbbi időben a kultúratudományokhoz látszik leginkább kapcsolódni. Zombory Máté *Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája* című munkája, mint ahogy az alcím ezt egyértelműsíti, politika- és társadalomtudományi elméleti keretrendszerben vizsgálja a traumát, különösképpen az említett *áldozati versengés* jelenségét. A könyv jól illeszkedik azon munkák közé, melyek az utóbbi évek traumaelméleti termését reprezentálják, vagyis „társműként” fogható fel többek között például Erős Ferenc *Trauma és történelem: Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok* (Budapest: József Műhely Kiadó, 2007), Takács Miklós *Sebek és szavak: Traumakultúra, traumairódalom* (Budapest: Pesti Kalligram Kft., 2018) című kötete, és Békés Vera A. *Trauma és narratíva: A Holokauszt-trauma reprezentációja* (Budapest: Ad Lib-

¹ A szerző doktori hallgató a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Pszichológia Doktori Iskolájában.

² Giorgio AGAMBEN, *Ami Auschwitzból marad: Az archívum és a tanú*, ford. DARIDA Veronika (Budapest: Kijarat Kiadó, 2019), 19.

³ ZOMBORY Máté, *Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája* (Budapest: Kijarat Kiadó, 2019), 32.

rum Kiadó, 2012). Zombory *Traumatársadalom* című kötete a szerző utóbbi évtizedben folytatott kutatásainak foglalataként is olvasható, melyben a kortárs emlékezetpolitikai paradigmának kritikai és szociológiai leírását történeti megközelítésben viszi véghez. A kötet egyik igen jelentős fejleménye, hogy kritika alá vonja azt az 1990-es évek óta duzzadó emlékezeti paradigmát, amelyet „kozmpopolita emlékezet”-ként említenek igen gyakran a vonatkozó szakirodalomban. Zombory Máté művét azért is nevezhetjük hiánypótló alkotásnak, mivel e paradigma kapcsán viszonylag kevés kritika született, noha jelentős negatív hatása van, amennyiben figyelembe vesszük, hogy nem az áldozatok közötti kölcsönös elismerést ösztönzi, hanem sokkal inkább az emlékezeti érdekek ütköztetését idézi elő.

2. A kötet szerkezetéről, témáiból

A kötet a szerző olyan tanulmányainak – részben – átdolgozott füzére, melyek nagy része különféle folyóiratokban korábban már megjelent. A tanulmányokat szerencsés módon megelőzi egy nagyobb ívű elméleti bevezető, melyben reflexió alá kerülnek azon fogalmak, melyek a tanulmányok eszmerendszerét megalapozzák. Érdeemes először is a címről szólni, amelyről a kötet bemutatásakor (Budapest, 2019. december 12. Írók Boltja) is hosszabb diszkussziót folytattak. A cím, vagyis a *Traumatársadalom* fogalmi ernyőjével lefedi azon politikai-szociológiai jelenségeket, melyek értelmezést, kritikát kapnak a kötet fejezetei során. Zombory a 20. század nagy történelmi (kollektív) traumáinak elemzésével ad markáns választ arra, mit is ért pontosan traumatársadalmon. Abból indul ki, hogy a trauma nem pusztán egyéni (pszichés), hanem mindig kollektív (társadalmi-politikai, történelmi esemény) is egyben,⁴ s ennek egyik kitüntetett jelensége a holokauszt és a kommunista terror kapcsán – a nemzetközi politikai szinten is – generált áldozati versengés. A *Traumatársadalom* cím tehát mintegy összefogja az egyéni és kollektív trauma jelenlétét. A kötet azonos című alfejezetében a szerző kifejti, hogy az áldozati státuszversengés tulajdonképpen „a társadalmulás egy formája”, melynek mozgatórugója a politikai képviselet. Zombory helyesen mutat rá arra is, hogy a politikai háttérű áldozati versengés „nárcisztikus társadalmi jelenség”, ugyanis a szenvedéssel való hivalkodás eltávolodik a szenvedés értelmezésétől, és ezzel párhuzamosan a történelemtől is (32).

Zombory újabb kutatásainak eredményeként megjelenő kötete egyszerre alkalmazza a szociológiai és történeti megközelítést. Ez szoros kapcsolódást indukál a kötet tanulmányai között. Érdeemes kiemelni továbbá azt is, hogy mindegyik fejezet ugyanazt az alaproblémát, a társadalom/nemzet nevében történő politizálás hatását mutatja be. A kötet elsődleges céljaként fogalmazódik meg, hogy felhívja a fi-

⁴ ERŐS Ferenc, *Trauma és történelem: Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok* (Budapest: Jászöveg Műhely Kiadó, 2007), 16.

gyelmet az áldozati képviselő, a történelem és a politika együttes moralizálására, mely lehetetlenné teszi a társadalmi problémák politikai megfogalmazását (39).

A kötet első három tanulmánya a holokauszt kapcsán felmerülő emlékezettörténeti kérdésekre reflektál. A *Tér-idő történelem: Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika* című fejezet alapfelvetése annak vizsgálata, hogy az 1970-es évekbeli „emlékezeti fordulat” miként reflektálja a holokausztot. A holokauszt emlékezetének globális és univerzális elgondolását teszi elemzése tárgyává. A *Globalizálódó emlékezet: Normák, aktorok, gyakorlatok* című fejezet az emlékezet globalizációs kérdéseit vizsgálja, a transznacionális emlékezeti tér sajátosságainak jellemzésével. Az elemzésből kiderül, hogy az áldozatiság a politikai fellépés bevett formája lett s ezzel együtt a tanúságtétel funkciója is megváltozik. E paradigmaváltás egyik legismertebb képviselői Dori Laub és Shoshana Felman, akik a holokauszt kapcsán mintegy klinikai környezetbe helyezték az interjúalanyokat. Elgondolásuk szerint a trauma egyenlő az eseménnyel, s azt feltételezik, hogy a túlélő csakis a tanúságtétel révén képes hitelesen emlékezni, és biztos tudást szolgáltatni a vele történekről. Noha Laub kiemeli, hogy interjú módszerre azonos a pszichoanalitikus terápiával, a terapeuta néma hallgatóvá válása megkérdőjelezi ezt. Ahogy Zombory Máté rámutat, e módszer kritikája abban rejlik, hogy a bevett terápiás szerepek tulajdonképpen átalakulnak: az elbeszélő, tanúságtévő áldozat a hallgató, passzív terapeuta jelenlétében kerülhet az (önmagáról való) igaz tudás birtokába. Ez a folyamat – emeli ki Zombory – a tanútól az áldozatig tart, vagyis az áldozatiság fogalma kerül a középpontba.

A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése: A kulturális traumaelmélet kudarcra című fejezet a traumaközeli diskurzusok sokszor ködös és igencsak következetlen fogalmi rendszerét vonja kritika alá, és egy esettanulmányon keresztül megvizsgálja a kulturális traumaelmélet gyakorlati relevanciáját. A kulturális traumaelmélet átvenni látszik a traumatársadalom működési elvét, amennyiben a tapasztalatot a traumára redukálja. (A fogalmi konszenzus hiánya az irodalom- és kultúratudományos elemzéseknek, értekezéseknek is visszatérő sajátossága.) A fejezet markáns kritikavizsgálata a kulturális trauma kapcsán a társtudományok területén is releváns, szintézishozó nézőpontot teremt. Általánosságban elmondható, hogy a kulturális traumaelmélet számos kritikát kap és kapott az utóbbi időben. Ilyen például az a vissza-visszatérő megállapítás, hogy a kulturális traumaelmélet (irodalom, irodalmi elemzések esetében fokozottan) a metaforizációval tartalmilag kiüresíti az egyéni trauma pszichológiai fogalmát. Zombory a szóban forgó fejezetben a kulturális traumaelméletre adott kritikákat bírálja, kiemelve belőlük a legkevésbé releváns gondolatokat. A kulturális traumaelmélet kritikusai – köztük Kansteiner és Weilnböck – többek között azt róják fel az elméletnek, hogy nem érdekelt a trauma klinikai gyógyításában, vagyis nincs gyakorlati haszna (92).⁵ E radikális kritika (mely Kansteiner-től megszokott) éppen azt kifogásolja a traumaelmélet va-

⁵ Wulf Kansteiner és Harald Weilnböck 2008-as kritikáját idézi.

lósnek vélt feladata kapcsán, ami annak nem is lenne s nem is lehet feladata, hiszen az elmélet „haszna” nem a klinikumban, hanem a trauma kulturális univerzuma körül érhető tetten. Így tehát a traumaelmélet a történelmi értekezések, irodalmi elemzések, antropológiai vizsgálatok stb. elengedhetetlen (tudományközi) kulcsfogalmaként, elméleti keretrendszereként tud „hasznos” támpontot nyújtani. Mindezt úgy, hogy a trauma pszichoanalitikus elméletei mindig benne foglaltatnak. Zombory (Didier Fassin és Richard Rechtman gondolatai nyomán) azáltal oldja fel e fogalmi félreértést, hogy határozottan kijelenti:

„A traumafogalom társadalomtörténete párhuzamos a klinikai-tudományos diskurzuséval. E »duális genealógia« az 1970-es években fonódik össze, amikor az olyan társadalmi mozgalmak, mint a feminizmus vagy a vietnami veteránoké, a trauma fogalmában rejlő politikai potenciál révén közös érdekpozícióba kerülnek az amerikai pszichiátria belső, társadalmi hasznosságát növelni hivatott reformjának igényével.” (92.)

A fejezet további, kiemelendő eredménye, hogy Zombory rámutat a traumaparadigma megváltozására is. A neurózissal összefüggésbe hozott trauma 1980-ban (az Amerikai Pszichiátriai Társaság kézikönyve alapján) átadta a helyét a poszttraumás stresszszavarnak (PTSD), és ez tudománytörténeti paradigmaváltásként a kulturális traumaelmélet későbbi (1990-es évek eleji) megszületésében is fontos szerepet kapott. Zombory szerint azzal, hogy az egyén helyett az esemény kerül a vizsgálódás középpontjába, a történelem és trauma közötti bizonytalanságok feloldása is felsejlik, ugyanis a pszichoanalízisből eredő ismétlési kényszer a történelmi események ismétlődésével cserélődik fel (118–119).

A kötet további három tanulmánya a hidegháború utáni Európa transznacionális emlékezetpolitikájába belépő „új szereplők”-ről értekezik. E tanulmányokban Zombory – többek között – arra keresi a választ, hogy hogyan értelmezhető az a folyamat, az a kölcsönös viszony, melynek hatására 2004-től a posztkommunista/poszt-szocialista európai országok csatlakoztak az Európai Unióhoz, valamint annak kérdése, hogy ezek az államok hogyan viszonyultak a holokausztemlékezet kapcsán kialakuló emlékezetpolitikához. A *Mimetikus áldozati versengés: Gulag vs. Auschwitz* című tanulmány központi gondolata az a mimetikus versengés, amely a „csatlakozó újak”-nál a holokausztemlékezet mintájára kialakult kommunizmusemlékezetet inspirálta. A tanulmány rámutat, hogy az említett országokban az Európai Unióhoz történő csatlakozás során a politikai versengés szorosan összefonódott az áldozatok, vagyis a történelmi traumákat elszenvédettek elismertetésével. Az ötödik és a hatodik fejezet specifikusan magyar vonatkozásban tárgyalja az áldozati képviselő kérdéskörét. A *revizionizmus visszaállítása: Civilizált antikommunizmus a Terror Háza Múzeumban* című fejezetben Zombory a múzeum múltreprezentációs stratégiáit elemzi, valamint beszél a náciizmus és a kommunizmus áldozatai kapcsán megfogalmazódott számos emlékezeti vitáról is, az elismerés mértékének kérdésé-

ról. Zombory kiemeli, hogy a Terror Háza Múzeumot 2002-ben alapították, azon időszakban, amikor a történelmi tudatossági norma egyfajta civilizációs elvárás-ként jelentkezett. A múzeum létrejötte az antikommunista (konzervatív) történelmi tudat hirdetőjeként fogható fel, mely a múlttal való olyan szembesítésre ösztönöz, ahogyan a Nyugat is szembenézett a nácizmussal. Zombory rámutat, hogy a Terror Háza Múzeum azzal, hogy a „kettős megszállást” reprezentálja, elejét veszi azon kritikáknak, melyek a holokauszt elhomályosítását látják a múzeum létrejöttében.

A kötet utolsó tanulmánya, a *Hallgatás, kultiváció, kulturális örökség: Identifikációs stratégiák a »német múlttól« szülő diskurzusban 1945 után* a magyarországi német kisebbség kapcsán elemzi az áldozati versengés és a politikai képviselet kérdését. A tanulmány átlátható módon öt korszakot (1944–49, 1950–55, 1956–83, 1980–90-es évek és a 2000-es évek) különböztet meg a német múlttól szülő diskurzusban a történelmi szociológia mentén vizsgálva a német identifikáció társadalmi feltételeit a második világháborút követő Magyarországon. Zombory az említett korszakolást „a diszkurzív kényszerek és az azokkal szembeni stratégiai identifikációk tipikus konfigurációi” (242) alapján hozta létre. A szerző kutatása empirikus és releváns olyan szempontból is, hogy bár Magyarországra összpontosít, mégsem hagyja figyelmen kívül azon nemzetközi fejleményeket, amelyek hazánkat az 1980-as évektől érték, majd konklúzióként megfogalmazza, hogy „az áldozati önreprezentáció identitásstratégiája, szemben Németországgal és az európai színtérrel, a magyar kontextusban nem vált számottevővé” (244).

Zombory Máté *Traumatársadalom: Az emlékezetpolitika történelmi-szociológiai kritikája* című munkája nemcsak a magyar és nemzetközi traumaközpontú kutatások egyfajta felfrissítéseként, hanem egyszersmind éles kritikai hangvétellel megfogalmazott (tudományközi) szintézisként is olvasható. Ahogy húsz évvel ezelőtt Giorgio Agamben új etikai paradigmát hozott az Auschwitzról való gondolkodásba, úgy Zombory Máté kötetéről is méltán elmondható, hogy új, ösztönző paradigmát nyújt az emlékezetpolitikai, traumaelméleti, szociológiai és történelmi vizsgálódásokhoz.